

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ ՈՒՍՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

*Հայոց պատմությունը մեզ մի հատիկ
բան է սովորեցնում – այն, որ հայն
իր պատմությունից բնավ չի սովորում:*

Գաբեգին Նժդեհ

Սեփական ճակատագիրն ազգի ճակատագրից չզատած, առ այսօր էլ շատերի կողմից վերագնահատման և հասկացման պահանջ զգացող **«հայտնի-անհայտ»** ազգային գործիչն ու մտածողը՝ *Գաբեգին Նժդեհը*, արդիական լինելու հայտ է ներկայացնում ոչ միայն իր պատմաստեղծ հերոսականով, այլև գործառնական կենսունակությամբ աչքի ընկնող ստեղծագործական հղացումներով: Գաբեգին Նժդեհը հայոց պատմության այն եզակի դեմքերից է, որի գործունեությունն ու իմաստասիրական հայացքները կազմում են ներդաշնակ, օրգանական միասնություն: Ավելի՛ն, Նժդեհի տառապաշատ ոգու ստեղծագործական ակտիվության հղացումը նրա ուսմունքն էր, իսկ այդ ուսմունքը՝ իր կենսագործունեության, պատմաստեղծ կյանքի մեծագույն ուժավորողն ու «սնող» զարկերակը: Եթե Նժդեհի իմաստասիրությունն իր կյանքի, գործունեության ու ապրելակերպի իմաստուն «խորհրդատուն» էր, ապա վերջիններս՝ նրա ուսմունքի իրագործելիության խորհրդանիշները: Այլ կերպ՝ **«Նժդեհին փիլիսոփայությունը՝ Նժդեհը ինքն էր»¹**:

Նժդեհի իմաստասիրական հայացքները, դրանց շրջանակներում արծարծված բազմաթիվ բարոյափիլիսոփայական, հասարակագիտական հիմնախնդիրներ կարևորություն են ներկայացնում հայ մշակույթի պատմության ուղղությամբ համապատասխան ուսումնասիրությունների իրականացման հրամայականի տեսանկյունից, իսկ դրանց լուծումները պահպանում են իրենց հրատապությունը **ճակ** մերօրյա հայ իրականության բազմաթիվ թերիների ախտորոշման և հաղթահարման առումով: Նրա իմաստասիրական խորհրդածությունների ծիրում մարդն է՝ իր տկարություններով և արժանիքներով, իր թաքնախորհուրդ էությանը և «ոչինչ չասող» վարքով, իր ստեղծագործական արարումներով և առօրյա «մեծագործություններով», իր հայրենասիրությամբ և ազգադավ կեցվածքով, իր ազգասիրական ճառերով և ապազգային գործերով, իր գաղափարապաշտությամբ և նյութապաշտական կողմնորոշումներով, իր առաքիլություններով և անդիմագիծ բարոյականով: Այս առումով պատահական չեն բարոյափիլիսոփայական հիմնախնդիրների հանդեպ Նժդեհի ցուցաբերած հետաքրքրությունները, անհատների բարոյական կատարելագործման, ժողովուրդների հոգեվերանորոգման հիմնախնդիրների հետ կապված մտորումները, քանզի ինքնագերագնացող, ինքնահաղթահարող և ինքնակատարելագործման հեռանկարից չխուսափող անհատներն ու

¹ Ռ. Մանուալեան, Նժդեհին փիլիսոփայությունը, «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1963, սեպտ. 13:

ազգերն են, որ կարող են հավակնել սեփական դիմագծի և գոյության պահպանմանը, մարդկությանը սեփական ստեղծագործական արարումների նվիրաբերմանը:

XX-րդ դարի առաջին կեսի եղեռնապատ հայ իրականությունը, հայ ժողովրդի ողբերգական ներկան և ստեղծագործ ապագայի կերտման պատասխանատվությունը, առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմները, անմարդկային դաժանություններն ու մշակութային, հոգևոր կյանքի միօրինակացման ջանքերը, նյութապաշտական կողմնորոշումների արմատավորումը, ապագային և մարդատյաց գաղափարաքաղաքական հոսանքների զանգվածային բնույթ ստանալու միտումները, քաղաքական կյանքում և գործընթացներում մաքիավելիզմի հաղթարշավը, բազմաբնույթ և բազմաբովանդակ արժեքային գերակայություններն ու քառսային բազմազանություն ներկայացնող ուսմունքները յուրովի ապրվել են մաս Գարեգին Նժդեհի մտածողի ներաշխարհում և համապատասխան իմաստավորում ստանալով՝ արտահայտություն ստացել նրա ուսմունքի մեջ: Այլ կերպ՝ սեփական ժողովրդի «գորշ» ներկայի և ոչ հուսադրող ապագայի, մարդկության բարոյական անկատարության գիտակցմամբ էր մաս պայմանավորված Նժդեհի «տառապաշատ» ոգու ստեղծագործական բարձր կենսունակությունը:

Եթե Նժդեհի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը ազգային ինքնության պահպանման հիմնահարցի առումով գրեթե միշտ հավանություն է ստացել, ապա 20-րդ դարում ձևավորված և լայն տարածում ստացած որոշ ցեղապաշտական հոսանքների ու շարժումների (խտլական ֆաշիզմ, գերմանական մացիզմ) հետ ցեղակրոն ուսմունքի առանցքային գաղափարներից շատերի ունեցած զուտ արտաքին, ձևական ընդհանրությունները հետք են թողել ցեղակրոնությանը տրված գնահատականների վրա, որոնց հետևանքով ցեղակրոնությանը ներկայացվել և ներկայացվում են բազմաթիվ մեղադրանքներ: Հարկ է փաստել, որ հասցեագրված մեղադրանքները հաճախ ուղեկցվել են մաս մեթոդաբանական անգրագիտության դրսևորումներով, քանզի մացիստների հետ Նժդեհի համագործակցությունը երբեմն անարդարացիորեն ներկայացվել է որպես գաղափարական ընդհանրության աներկբա դրսևորում և անտեսվել է համագործակցության **անայլըտրանք** լինելը հայափրկության գործում: Այդ մեղադրանքների տրամաբանական շարունակությունն է այն տեսակետը, թե զարգացման ժողովրդավարական ճանապարհը որդեգրած Հայաստանի Հանրապետության համար Նժդեհ-մտածողն այլևս «ասելիք» չունի, նրա ստեղծագործություններն իրենց դարձնում են, իսկ հետահայացությունն առ Նժդեհ արդարացված է միայն և միայն Նժդեհի քաղաքական գործունեության մանրամասների վերհանմանը կոչված պատմագիտական ուսումնասիրությունների խորացման համար: Ավելին, ցավալի է մաս այն, որ Նժդեհի ստեղծագործական ժառանգությունը համապատասխան գնահատականների է արժանանում առանց բազմակողմանի ուսումնասիրության, ինչպես մաս կարծրատիպային մոտեցումների ու որոշ գաղափարների «արտահամատեքստային» մեկնաբանության դիրքերից: Քննադատության

արժանի երևույթ, որն առ այսօր էլ իր կնիքն է թողնում **ոչ թե արդարացման, այլ հասկացման** կարիք ունեցող մտածողին ըստ արժանվույնս գնահատելու գործում: Այս իմաստով թերևս հիշատակման արժանի է 18-րդ դարի գերմանացի մտածող, արվեստագետ Գ. Լիխտենբերգի հետևյալ միտքը. **«Գիրքը հայելի է: Եվ եթե նրա մեջ կապիկ է նայում, ապա անհնարին է, որ դրանից առաքյալի դեմք երևա»**²: Այսինքն՝ խնդրո առարկա հիմնահարցը կարիք ունի անաչառ ուսումնասիրության, քանզի **«այդպիսին չէին հետազոտողները խորհրդային տարիներին, նրա անձի նկատմամբ ձևավորված թշնամական վերաբերմունքի պատճառով, իսկ հետխորհրդային տարիներին «անաչառությանը» խանգարում է նրա անձի հանդեպ ձևավորված, գրեթե «պաշտամունքային» վերաբերմունքը»**³: Վերջինս, հարկ է նկատել, անընդունելի էր նաև Նժդեհի համար, որը խորապես մերժում էր մտավոր ստրկությունն ու դոգմատիզմը և, ըստ էության, ապագա սերունդներին զգուշացնում էր նաև իր իսկ գաղափարների **դոգմատիկ** յուրացման վտանգների մասին: **«Իր խորքի մեջ, - գրում է Նժդեհը, - մոլար է ամեն վարդապետութիւն, կրօնական թէ քնկերային, որը մտաւոր կուրութիւն է պահանջում իր դաւանողներից: Այո՛, կեղծ է, հակամարդկային նմանը, որով եւ՝ մերժելի»**⁴: Այսինքն, Նժդեհը ոչ թե պահանջում և պարտադրում է անվերապահորեն դառնալ մոլեհադավան, այլ «առաջարկում» է իր ուսմունքն օգտագործել համապատասխան ճշմարտությունների որոնման գործում, որոնց հարազատումը յուրաքանչյուրի ազատ ընտրությանն է բաժին ընկնում:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Նժդեհի ուսմունքի բնորոշ գծերի և արդիականության հիմնահարցը հնարավոր չէ բազմակողմանիորեն և մանրակրկիտ լուսաբանել փոքրածավալ հոդվածի շրջանակներում, ուստի նպատակահարմար է հատուկ ուշադրություն դարձնել հիմնահարցի առավել առանցքային կողմերին: **Հարկ է նշել, որ թեզիսների ձևով ստորև կներկայացվեն տարբեր հիմնահարցերի մոլեհյան այն ըմբռնումները, որոնք մի կողմից միտված կլինեն նրա ուսմունքի դիմագծմանը, մարդասիրական բովանդակության վերհանմանը, մյուս կողմից՝ մերօրյա հայ իրականության թերիների ախտորոշման և հաղթահարման գործում դրանց հրատապության բացահայտ և ենթատեքստային ներկայացմանը:**

- **ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ** Նժդեհի կարծիքով առաքինությունների թագն ու պսակն է: Սակայն ի տարբերություն «հայրենասիրության» ազգայնամոլական մեկնաբանությունների՝ Նժդեհի համար հայրենասիրական, ազգասիրական զգացմունքներն ու գիտակցությունը չեն կարող իրենց հիմքում ունենալ այլատյացությունը կամ ատելությունն առ օտարները: **«Այդ նվիրական զգացումը** (իմա՝ հայրենասիրությունը - Ա. Ս.), - գրում է Նժդեհը, - **զարգանում է աստիճանաբար: Սկզբում՝ բնագդական, զարգանալով՝ նա դառնում է իմացական՝**

² Цит. по Таранов П.С. Философский биографический словарь иллюстрированный мыслями, М., 2004, с. 357.

³ **Յու. Հովակնյան**, Գարեգին Նժդեհի կենսափիլիսոփայությունը, «Նժդեհյան իմաստաբանություն»/ Հոդվածների ժողովածու: Նժդեհի տեսական ժառանգության իմաստավորման փորձ, Եր., 2006, էջ 82:

⁴ **Գ. Նժդեհ**, Հատընտիր, Եր., 2001, էջ 260:

նոգիանում է նա: Առաջին դեպքում անհատը թելադրվում է, մղվում մի բնագոյային զգացումից, երկրորդ դեպքում՝ նա գիտակցորեն՝ կատարող է մի պարտականություն»⁵: Եթե հայրենասիրությունը բնագոյային զգացումից վերածում է գիտակցական երևույթի, ապա հարց է առաջանում՝ ի՞նչն է ապահովում այդ անցումը: Համաձայն Նժդեհի՝ այդ գործընթացի հիմքում ընկած է ինքնաճանաչողությունը, վերապրումը: Այսինքն՝ իրական հայրենասիրությունը խարսխված է սեփական մշակույթի համամարդկային գծերի ճանաչման, ազգի պատմության լուսավոր էջերի վերապրման վրա: **«Իմ հայրենիքը, - գրում է Նժդեհը, - դա մարդկայնորեն այն լավագույնն է, որ կա Հայաստանում»⁶:** **«Նժդեհյան» հայրենասիրությունը չի կարող իրապես ուժեղանալ, ամրապնդվել թե՛ այլոց, թե՛ սեփականի նկատմամբ ատելության հողի վրա: Ազգային ինքնաճանաչողության, սեփականի նկատմամբ սիրո վրա կարող է հիմնված լինել հայրենասիրությունը, քանզի այդ սերն է ճանաչողության նախապայմանը, իսկ վերջինս՝ այդ սիրո խորացման առաջնաշարժիչ գործոնը, տվյալ դեպքում՝ հայրենասիրության գիտակցական մակարդակ բարձրացումը:** Հետևելով Բերգսոնի փիլիսոփայական հայացքներին՝ Նժդեհը գրում է. **«Ըստ Բերգսոնի ներհայեցողական իմացականության՝ «Ատելությունը բաժանում է, որի հետեւանքով ճանաչումը դառնում է անկարելի կամ սխալ: Ծանաչել նշանակում է միութեանը մեջ լինել նրա հետ, որին ուզում ես ճանաչել, որով՝ ով ատում է՝ չգիտէ, չի ճանաչում»⁷:** Այստեղից պարզ է դառնում այն, որ հայրենիքի, սեփական ազգի նկատմամբ տաժած բնագոյական սերը, դրական զգացումները հնարավորություն է տալիս նրա ճանաչման, իսկ դրանց ճանաչումն աստիճանաբար այդ բնագոյական սերը կամ զգացումները բարձրացնում է մի նոր մակարդակ՝ գիտակցված հայրենասիրության: անհաշտ թշնամիներից է աշխարհաքաղաքացիությունը կամ աշխարհաքաղաքացիական պատրանքապաշտությունը: Համաձայն Նժդեհի՝ աշխարհաքաղաքացիական վարդապետությունը սնանկ է, քանզի այստեղ հստակ ներկայացված չեն այն օբյեկտները, որոնց նկատմամբ կա աշխարհաքաղաքացու պարտականության դրսևորման անհրաժեշտությունը: Վերջինիս բարոյական պարտականության օբյեկտ կարող է լինել մարդկությունը, սակայն այն դեռևս վերացական հասկացություն է, քանզի **«մարդկութիւնն իրենից չի ներկայացնում մի կազմակերպւած միութիւն, ինչպիսին է ազգը, որպէսզի նրա նկատմամբ կարողանանք որոշել մեր անելիքը, մեր պարտականութիւնները»⁸:** Աշխարհաքաղաքացիները, ըստ Նժդեհի, ընտրել են պարտականության այնպիսի տարբերակ, որը, ըստ էության, կոչված է «ազատելու» ցանկացած պարտականությունից: Նրանց մի մասը միամիտ ցնորապաշտներ են՝ զուրկ իրականության զգացումից, մյուս մասը՝ պարտականության փոքրոգի դասալիքներ, որոնք զանազան

⁵ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, Եր., 2002, էջ 24:

⁶ Նույն տեղում, էջ 254:

⁷ Գ. Նժդեհ, Ամերիկահայությունը. ցեղը և իր տականքը, «Ազգայնական միտք», ք. 7, Եր., 2000, էջ 54:

⁸ Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, Եր., 2001, էջ 39:

սովետություններով քողարկում են իրենց դավաճանությունը մարդկային առաքինություններից գերագույնի՝ հայրենասիրության հանդեպ: Արտաքուստ աշխարհաքաղաքացիությունը և եսապաշտությունը միմյանցից միանգամայն տարբեր երկու ծայրահեղություններ են: Իրականում, սակայն, այս երկու երևույթները միևնույն արատավոր շրջանի միմյանց նկատմամբ ոչ անտարբեր կետերն են: Կարող ենք անգամ ասել, որ *եթե եսապաշտի սիրո «տեսահորիզոնը» սահմանափակվում է սեփական ես-ի անձուկ քարանձավով, ապա աշխարհաքաղաքացու սիրո «լայն» տեսահորիզոնը փորձում է տեսնել այն, ինչ գոյություն չունի և, միևնույն ժամանակ, անտեսում է իր տեսադաշտում հայտնված իրերը, առարկաներն ու երևույթները: Աշխարհաքաղաքացիությունը հիմնականում եսապաշտի մարդասիրական «հագուստն» է, որը կոչված է մարդասիրության կարգախոսի ներքո քողարկել անհատի անձնապաշտական նկրտումները, այն նաև եսապաշտի զենքն է՝ պարտականության դասալիքի իր կոչմանը բարոյական արդարացվածություն հաղորդելու համար: Այսինքն՝ աշխարհաքաղաքացին **«իրականում մօտենում է աւելի եսասէրին քան այլասէրին: Իսկ եթէ եսասէր չէ, ապա ցնորապաշտ է, որի սէրը դեպ մարդկութիւնը պլատոնական է, անարժէք»**⁹(ընդգ. իմն է - Ա. Ս.):*

Համաձայն Նժդեհի՝ սեփական նպատակների իրականացման համար պահանջվող միջոցների նկատմամբ խտրություն չընող և այլատյաց «հայրենասիրությունը», ըստ էության, հայրենասիրություն չէ: Չի կարելի ազգին, հայրենիքին ծառայել ստոր եղանակներով: Ստորությունները և բարոյական տկարությունները միմյանց հետ սերտաճած են. *ստորություններով սնվում են մարդկանց բարոյական տկարությունները, իսկ վերջիններից ծնունդ են առնում մարդկային ստորությունները:* Եսապաշտը (նյութապաշտը), որի նպատակը բացառապես սեփական բարեկեցության ապահովումն է, որն աշխարհը տեսնում է միայն սեփական ես-ի քարանձավից, ում համար պարտականությունը պարտադրված դաժան իրականություն է, որը կյանքի է կոչվում բացառապես անձնական շահախնդրության կամ վախի դեպքում, իսկ իրավունքը՝ անձնական վայելքների ու հաճույքների բավարարման հետ է միայն զուգակցվում՝ բարոյապես տկար է: Նրա տկարությունն իր «պաշտամունքային օբյեկտներին» հասնելու համար պատրաստ է նաև ստորությունների, որովհետև նմանը գերին է իր կրքերի ու ցանկությունների, իսկ ստորություններն ավելի են խորացնում նմանի բարոյական տկարությունները, քանզի, Նիցշեի նման կարող ենք ասել (թեկուզ այլ մեկնաբանությամբ), որ **«երբ երկար անդունդի մեջ ես նայում, ապա անդունդը նույնպես քո մեջ է նայում»**¹⁰:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ - Ժողովրդի անցյալը կամ պատմությունը ոչինչ չասող «անցավորների թանգարան» չէ, որին ներկա և ապագա սերունդները պիտի մոտենան կրավորական հանդիսատեսի կարգավիճակով, որոնք կարող են նայել, բայց չտեսնել, ունկնդրել, բայց չլսել,

⁹ Նույն տեղում, էջ 39:

¹⁰ Ֆ. Նիցշե, Բարուց և չարից անդին, Եր., 1992, էջ 69:

«հաղորդակցվել», բայց հոգեհաղորդակից չլինել: **«Վա՛յ այն ժողովրդին, - գրում է Նժդեհը, - որի անցյալն իր համար լուկ մի գերեզման է անխոս: Չկա՛ ավելի մեծ ծառայություն իր ժողովրդին, քան պատմագրումը նրա անցյալ կյանքի»¹¹**: Նժդեհի կարծիքով պատմական ճանաչությունը ոչ միայն ճանաչողական արդարացվածություն ունի, այլև դաստիարակչական և վերանորոգչական: Ոգեսպառ, տառապանքների «դատապարտված» ժողովուրդները հակված են սեփական պատմության մեջ տեսնել միայն բացասականը, պատմությունը նրանց համար շարունակական բացթողումների, դժբախտությունների և պարտությունների հետևողական շղթա է, որտեղ իրենք անգոր են սեփական ճակատագրին նոր ընթացք տալու: Մինչդեռ ժողովուրդները չեն պարտվում, եթե չեն ուզում պարտվել:

«ԱՆՀԱՏԸ ՄԻՋՈՅ Է, ԱԶԳԸ՝ ՆՊԱՏԱԿ» – Նժդեհը մեծապես կարևորում է ինքնահաղթահարող, ինքնագերազանցող անհատների դաստիարակումը, քանզի անիդեալ անհատը, որն ապրում է ներկայի այսպահականությամբ, փայլում է առօրյա «մեծագործություններով» և չի կարողանում դուրս գալ սեփական աղքատիկ «ես»-ի անձուկ քարանձավից՝ ակտիվորեն մասնակցում է ինչպես իր «ամենօրյա թաղմանը», այնպես էլ սեփական ժողովրդի ու պետության ոչ հուսալի ապագայի կերտմանը: Նժդեհյան ինքնահաղթահարող անհատն առաջնորդվում է **«անհատը միջոց է, իսկ ազգը՝ նպատակ»** կարգախոսով: Հապճեպ ընդհանրացումներից խուսափելու համար պետք է նշել, որ այս կարգախոսը էական ոչ մի ընդհանրություն չունի իր ֆաշիստական մեկնաբանության հետ: 20-րդ դարի քաղաքական իրականությանը բնորոշ են եղել այդ արտահայտության գործնական կիրառությունները: Ամբողջատիրական և ֆաշիստական ռեժիմների օրոք տարբեր պետությունների, կազմակերպությունների ղեկավար ատյանները պետության հզորացման նշանաբանի ներքո այդ կարգախոսը ոչ միայն կյանքի են կոչել, այլև փորձել են դրան մարդասիրական «զգեստ» հագցնել: Հետխորհրդային տարածաշրջանի երկրների ազգաբնակչության հիշողության մեջ դեռ թարմ են տպավորություններն առ այն, որ բոլշևիկյան իշխանության գոյության և ստալինյան բռնատիրության օրոք սոցիալիստական պետության և կոմունիստական հասարակության կառուցման գործն ինչպիսի անդառնալի կորուստների, մարդկային ողբերգությունների գնով ուղեկցվեց: Իսկ **«անհատը միջոց է, ազգը կամ պետությունը՝ նպատակ»** կարգախոսը կյանքի կոչվեց պետության զարգացման գործում անհատի ոչնչության գաղափարի ներքո: Այսինքն՝ անհատն է պետության համար, այլ ոչ թե պետությունը՝ անհատի: **«Անհատը միջոց է, ազգը՝ նպատակ»** կարգախոսը Նժդեհը հասցեագրում էր յուրաքանչյուր անհատի, սակայն հասցեագրման նպատակը ոչ թե այլոց նկատմամբ դրա կիրառումն էր, դիմացինին որպես միջոց դիտելը կամ օգտագործելը, այլ՝ սեփական անձի նկատմամբ խստապահանջության ձևավորումը: Միով բանիվ՝ այդ կարգախոսը չէր նշանակում անգամ հանուն ամենամիլիարդական իդեալների դիմացինին որպես միջոց դիտարկող

¹¹ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, էջ 246:

անհատի ներքին արդարացման կոչ, այն նշանակում էր հանուն ազգի, մարդու, իդեալի՝ սեփական անձը գրկված չէ «միջոցի» կարգավիճակով ներկայանալու պարտավորեցնող իրավունքից: Այլ կերպ ասած՝ ինքնահաղթահարող անհատը նվիրաբերվում է կամ պարտավոր է նվիրաբերվել ազգին, մարդկանց ոչ թե նրա համար, որ ինքն անարժեք միջոց է, իսկ նրանք՝ նպատակ, այլ նրա համար, որ այդ է պահանջում իրեն և այլոց որպես նպատակ դիտելը: **«Ամենուրեք, - գրում է Նժդեհը, - անհատ թե դասակարգ - կամովին սահմանափակում են իրենց անձնական իրավունքներն ու շահերը՝ հանուն ցեղի և հայրենիքի: Ու նման ինքնասահմանափակումը - զոհաբերության այդ գերագույն ակտը - ո՛չ թե նվաստացնում, դիմազրկում է մարդկային անձնավորությունը, ընդհակառակը, դա մեծապես ուժավորում, հարստացնում է նրա հոգևոր կյանքը»**¹²: Նժդեհի համար սակավարժեք էր ազգանվեր այն ծառայությունը, որն այս կամ այն անհատի կողմից իրականացվելու էր **պարտադրված պարտականության տարբերակով**: Այսինքն՝ ազգասիրական և պետականամվեր գործունեությունն արդարացված է, եթե այն գիտակցված է և արդյունք է ներքին համոզմունքի, մտքի և սրտի ներդաշնակ համագոյության: **«Գերագույն արժեքների համար՝ ներքին մղումով, - գրում է Նժդեհը, - մեռնում է ո՛չ թե ձևական օրենքի հպատակը, այլ մարդը՝ ներքնապես ազատագրված մարդը»**¹³:

- **ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ՉԱՓԱՆԻՇԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ** – Հայ մտածողը քննադատում է որպես հետևանք դրական արդյունք ունեցած այս կամ այն ազգօգուտ վարքը կամ գործողությունը (դրանց «բարոյական» բնույթը), որոնց շարժառիթը ոչ թե **պարտականության գիտակցումն** է, այլ նեղ անձնային շահը, որը կարող է թաքնվել **չգիտակցված, բայց իրականացված պարտականության ներքո**: Եթե այլաբանորեն ասենք, ապա *եկեղեցու պատերի ներքո աթեիստի աղոթքը Նժդեհի համար ոչ մի արժեք չունի*: Նժդեհի խորին համոզմամբ բարոյականը նպատակադրության հետ սերտորեն շաղկապված է, որ **«ի՞նչ արեց»** - հարցի պատասխանը **«ինչի՞ համար արեց»** հարցի անտեսման դեպքում՝ բարուց և չարից անդին է, բարոյականի նկատմամբ գտնվում է չեզոք դաշտում¹⁴:

¹² Պ. ՍԻՄՅՈՆ, ԳԻՄՆ, Ֆ. 1, չ. 389:

¹³ ՍձՅՈՒՄԻՆՆՈՒՄ, չ. 268:

¹⁴ Բարոյականի չափանիշների մոդելյան ըմբռնման բնորոշ գծերի վերհանման տեսանկյունից առանձնահատուկ կարևորություն է ներկայացնում 1930թ-ին «Նոր Արար»-ի համարներում տպագրված **«Բաց մամակ Մայր Արևմտին»** խորագրով հոդվածաշարը, որը, կարելի է ասել, հրապարակախոսական կաղապարների ներքո «թաքնված» բարոյախոսություն էր, որի նպատակն էր հարց ու պատասխանի, երկխոսության ձևով զգուշացնել բարոյական վարքի մասին մոդելյան պատկերացումները բացառապես ազգօգուտ կամ հանրօգուտ գործողությունների և դրանց արդյունքների շրջանակներում սահմանափակելու վտանգի մասին: Պետք է նշել, որ այդ հոդվածում տարբեր թեմաներ են արծարծվում, և Նժդեհը բազմիցս համաձայնում է Մայր Արևմտին՝ հայ իրականության բնութագրական գծերի, հայ ժողովրդի պատմական անցյալի և ներկայի թերիների վերաբերյալ տեսակետների հետ: Սակայն որոշ հարցերում դրսևորվում համաձայնության հետ մեկտեղ՝ Նժդեհը չի դադարում քննադատության առանցքում պահել վերջինիս: Նժդեհն անբարոյական չէր համարում հայոց թերիների հարցի արծարծումը, անբարոյական չէր համարում դրանց բնութագրական գծերի, առանձնահատկությունների վերհանման փորձերը: Ավելին, ազգային թերիների վերհանումն ու քննադատությունը մաս խիստ պատասխանատու պարտականություններ են, քանզի դրանց հաղթահարման դեպքում հնարավոր կլինի տեսնել «ճակատագրի» հետագա բարոյացական վերաբերմունքը ազգի, պետության նկատմամբ: Այստեղից առաջանում է արտաքուստ եթե ոչ հակասական, ապա գոնե անհասկանալի մի իրավիճակ. եթե ազգի թերիների թվարկումը և դրանց բացահայտումը խիստ կարևոր ու ազգօգուտ նշանակության աշխատանք է, ապա ինչո՞վ պետք է բացատրել Արևմտի հասցեին ուղղված բարոյական բնույթի մեղադրանքներն ու քննադատությունը նմանատիպ աշխատանք կատարելու դեպքում: Ինչո՞ւ թեկուզ վերհանված թերությունների ձևով մեզ ներկայացված միևնույն արդյունքը, որը կարող է հանրօգուտ նշանակություն կամ գործառնույթ ունենալ, մի դեպքում քննադատվում է, իսկ մյուս դեպքում՝ ոչ, մի դեպքում դատափետվում է, մյուսում՝ ոչ: Սա բացատրվում է նրանով, որ Նժդեհի համար այս կամ այն արարքի ազգօգուտ, հանրօգուտ նշանակությունը դրան բարոյական «վիցը» հաղորդելու

- **ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ** փոխհարաբերության հարցում Նժդեհը ցուցաբերում է դիալեկտիկական մոտեցում: Նժդեհի ժառանգության մեջ կարելի է նկատել **պարտականության իրավունքի** հասկացությունը, որը, սակայն, Նժդեհը բացահայտ կերպով չի օգտագործում: Ըստ նրա, սեփական պարտականություններին պետք է մոտենանք ինչպես մեր իրավունքներին, իսկ դրանց իրականացման համար մղվող պայքարին՝ որպես պայքարի հանուն մեր իրավունքների: Հակառակ պարագայում՝ պարտականության և իրավունքի հակադրման դեպքում, հնարավոր չի լինի խուսափել պարտականության հարկադրական բնույթի մասին պատկերացումներից, այն կդառնա անցանկալի և անընդունելի երևույթ, քանզի կիրականացվի ոչ թե այն պատճառով, որ *«ե՛ս եմ ուզում»*, այլ այն պատճառով, որ *«ես ստիպված եմ»*: Պարտականությունը, իրեն հերթին, նաև իրավունք է, որի *իրականացումը հնարավորություն է տալիս դառնալու անձնադիր և հայրենասեր քաղաքացի, լավ մարդ, առաքինի կերպար*: Այսինքն, կարող ենք ասել, որ *յուրաքանչյուրը գուրկ չէ հայրենասեր լինելու իրավունքից, բայց ոչ ամեն մեկն է հայրենասեր լինելու պարտականությունն իր իսկ կյանքի ընթացքում դարձնում այդ իրավունքի իրականացում*: Յուրաքանչյուր ազգ, պետություն իրավունք ունի ուրույն տեղ զբաղեցնել երկրի վրա, իրավունք ունի ինքնիշխանության, սակայն այդ իրավունքը կամա թե ակամա ենթադրում է իրավունքը կյանքի կոչելու պարտավորեցնող հանձնառություն կամ պատասխանատվություն: Այլ կերպ՝ «երկնային իրավունքը» դառնում է «երկրային» միայն և միայն այն ժամանակ, երբ կա վճռականություն և համոզմունք նման անցումն իրականացնելու համար: **«Իրավունքն առանց ուժի, - գրում է Նժդեհը, - պարզ արստրակցիա է»**¹⁵:

Իհարկե, պարտականության իրավունքի գիտակցության ձևավորման հարցում կարելի է նկատել որոշակի ուտոպիականություն, քանզի դժվար է հասու լինել այն բանին, որ պարտականությունները բոլորի կողմից գիտակցվեն որպես իրավունք, որպես ինքնարտահայտման և ինքնադրսևորման հնարավորություն: Եվ պատահական չէ, որ այստեղ կարող է օրինական հարց առաջանալ. եթե հնարավոր չէ այս դրական իդեալը ամբողջությամբ և անվերապահորեն կյանքի կոչել, ապա ինչու՞ է այդ գաղափարը խիստ կարևորվում կամ ո՞րն է դրա դրական նշանակությունը: Խնդրո առարկա հարցում Նժդեհի դրական ավանդը կարելի է բացատրել հետևյալ գործոնների համատեքստում.

1. Նժդեհը փորձում է ցույց տալ, որ հասարակական, ազգային կյանքում դրական փոփոխություններ իրականացնելը կամ դրանց երկարատևությունն ապահովելը անհնարին է հարկադրանքի ուժի միջոցով: Հարկադրանքը կարող է որոշակի դրական արդյունք ապահովել, սակայն հարկադրանքի սկզբունքը չի կարող ձևավորել

համար չի կարող անհրաժեշտ և բավարար պայման հանդիսանալ, քանզի նրա համար կարևոր է ոչ միայն և գուցե թե ոչ այնքան այն, թե *«ի՞նչ արեցիր»*, այլ այն, թե *«ինչո՞ւ արեցիր»*: Այլ կերպ՝ ինչի՞՞ համար կամ ինչ՞՞ նպատակադրումով ես դու դա իրականացնում: *«Ա՛հ, - գրում է Նժդեհը՝ ի պատասխան հայոց թերիների արվեյան քննադատության, - պիտի ուզեի, որ ձեզ ծնող ժողովրդի նվաստ վիճակը թելադրած լինեք ձեր հիստերիկ բացականչությունները: Դժբախտաբար, դա ո՛չ հայրենասիրական de profundis է, ո՛չ էլ պոռթկում՝ ի տես հայության անկյալ վիճակի»*(Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, էջ 332): *«Չեզ համար, - մեկ այլ տեղ շարունակում է Նժդեհը, - ներելի չէ, եթե չգիտեք, որ իրենց ցեղի սավերային կողմերի վրա հարձակվելու իրավունք և պարտականություն ունեն միայն նրանք, որոնք տեսնում, հասկանում և սիրում են իրենց ժողովուրդը իր բովանդակ մեծության և տկարությունների, իր բովանդակ ողբերգության մեջ»* (ընդգ. իմն է - Ա. Ս.) /Նույն տեղում, էջ 335-336/:

¹⁵ Գ. Նժդեհ, Նորահայտ մատյաններ, Եր., 2002, էջ 11:

պարտականությունների կատարման մշակույթ: Մինչդեռ եթե պարտականությունը գիտակցված է և այն դարձել է ներքին համոզմունք, ապա այն կյանքի կոչվի ոչ թե արտաքին ազդեցությունների պատճառով, այլ այն պատճառով, որ **պարտականության սուբյեկտն է դա ցանկանում**: Արտաքին սպառնալիքներով, վտանգով, հարկադրանքով և վախով պայմանավորված պարտականությունների կատարմանը բնորոշ է անհատին որպես պարտականությունների օբյեկտ դիտարկումը, մինչդեռ Նժդեհի համար անհատը պարտականության սուբյեկտ է կամ, ավելի ճիշտ, պետք է անցում կատարի **պարտականության օբյեկտի կարգավիճակից պարտականության սուբյեկտի կարգավիճակին**:

2. Նժդեհն այն համոզմունքին է, որ պարտականության գիտակցման գործում չափազանց կարևոր և բարդ խնդիր է գիտակցության փոփոխության իրականացումը, համապատասխան արժեքային գերակայությունների հաստատման ապահովումը: Ասվածի համատեքստում ժամանակավրեպ չի կարելի համարել այն, որ **«ես մեղավոր չեմ, պետությունն է մեղավոր»** կամ **«մենք պարտավոր չենք, պետությունն է պարտավոր»** կարգախոսները, որոնք ցայսօր էլ տիպական են հայ իրականությանը, լուրջ վերանայման և հաղթահարման կարիք ունեն: Վերջինիս շրջանակներում չկա այն բանի գիտակցումը, որ **«պետությունը պարտավոր է»** դրույթը հիմնականում կարող է արդարացվել այն դեպքում, երբ մենք պարտավորված ենք զգում պետության զարգացման գործում և դրանով նպաստում այն պարտավորությունների իրականացմանը, որոնք պետությունը պիտի իրականացնի: Կարելի է ասել, թե **«պետությունը պարտավոր է, երբ նրան պարտավորեցնում են»**, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է հայրենասիրական, պետական մտածողության զարգացում, քաղաքացիական ինքնագիտակցության, պարտականությունների կատարման մշակույթի ձևավորում և զարգացում. այլ խոսքով՝ անհրաժեշտ է հոգեփոխում, հոգեվերանորոգում: **«Հանրապետություն սահմանադրելը, - գրում է Նժդեհը, - հեշտ է, դժվար է սահմանադրականներ ստեղծելը»**¹⁶: Այլ կերպ՝ կարելի է լավ օրենքներ մշակել, սակայն դրանք կմնան սոսկ որպես «արժեքավոր գրառումներ», եթե չլինեն դրանք կյանքի կոչելու կամքն ու գիտակցությունը կամ մշակույթը: Կարելի է քաջատեղյակ լինել օրենքներին, լինել իրավապաշտպան առաքելության ձևական սուբյեկտ, սակայն չլինել այդ առաքելության իրական, գիտակից դերակատար: Եթե, օրինակ, հարցին մոտենանք ժողովրդավարության¹⁷, իրավական և սոցիալական պետության կերտման հիմնախնդրի տեսանկյունից, ապա պետք է նշել, որ չի կարելի ստեղծել իրապես ժողովրդավարական հասարակություն կամ սոցիալական պետություն առանց ժողովրդավարական մշակույթի կրողների ստեղծման: Կարելի է ստեղծել ժողովրդավարական համակարգին բնորոշ կառույցներ, քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտներ, ապահովել վերջիններիս հետ կապված մի շարք ձևական պահանջներ և, միևնույն ժամանակ, ստեղծված կառույցները ծառայեցնել նեղ անձնական, կուսակցական շահերի¹⁸ իրականացմանը, հակապետական կամ ապազգային գործունեության ծավալմանը: Այսինքն կարելի է ունենալ ձև՝ առանց իրեն ներդաշնակ բովանդակության, կարելի է որդեգրել զարգացման

¹⁶ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ.1, էջ 513:

^{17,13} Հարկ է նշել, որ իր որոշ հոդվածներում Նժդեհը հակիրճ անդրադառնում է ժողովրդավարության հիմնախնդրին՝ մի քանի դատողություններով ներկայացնելով սեփական վերաբերմունքը վերջինիս հանդեպ: Ավելացնեմ նաև, որ Նժդեհն այս խնդրին հանգամանորեն չի անդրադառնում, սեփական տեսակետները մամրամասնորեն չի հիմնավորում: Ժողովրդավարության մեղեհյան գնահատականների մակարդակում գործ ունենք (միգրացիոն արտաքուստ) որոշակի հակասականության հետ: **«Հայի ճամբան. Մեծ գղջումի ճամբան»** հոդվածում դեմոկրատիան ներկայացվում է **«ազգերը խուժանացնող»**-ի բնորոշումով: **«Պատերազմ՝ հեղափոխություն»** հոդվածում Նժդեհը նշում է, որ դեմոկրատիան սնամեջ հասկացություն է, այն միջակայության և նախանձի, ինչպես նաև մարդկային բանականության և բարոյականի կողմից ժխտված անիշխանացուցիչ և ապականարար վարչաձև է, որին հատուկ արատներից է զեղծարարությունը: Այսինքն՝ այստեղ նկատելի է բացասական և մերժողական վերաբերմունք դեմոկրատիայի նկատմամբ: Սակայն նշված հոդվածներից վերջինում Նժդեհը ցուցաբերում է նաև դրական վերաբերմունք ժողովրդավարության նկատմամբ՝ տարբերակելով **էթիկական և քվաքանական** դեմոկրատիաները, որոնց բովանդակությունը, ցավոք, Նժդեհի կողմից ընթերցողին չի ներկայացվում «վերհամված» տարբերակով: **«էթիկական դեմոկրատիան, - գրում է Նժդեհը, - մարդկային արարածի անկատարելության պատճառով, կմնա երազ, ինչպես երազ մնաց ճշմարիտ քրիստոնեությունը: Իսկ քվաքանական դեմոկրատիայի ղեկավարները՝ թղթի վրա, տեսականորեն, ենթարկվելով հանրության կամքին գործնականում – պառակտելով և աղավաղելով ազգի ոգին – նրան ծառայեցնում են իրենց անձնական և խմբակցական շահերին»** (Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ.1, էջ 456):

^{18,14} Ցավալի իրողություն է, որ մերօրյա հայ իրականության մեջ հաճախ կուսակցական շահերը հասկացվում են ազգային-պետական շահերի համատեքստից դուրս: Այլ կերպ ասած՝ մեղեհյան **«կուսակցությանս հետ՝ ազգիս համար»** կարգախոսի մերօրյա մետամորֆոզն է **«կուսակցությանս հետ՝ կլանիս, խմբիս, ընտանիքի» ... համար»** կարգախոսը:

ժողովրդավարական ուղին, սակայն չունենալ այդ ուղով անցնելու վճռականություն, կարելի է լինել հայրենասեր, բայց անգործության մատնվել հայրենիքի, ազգի զարգացման գործում, կարելի է լինել համապատասխան արժեքների տարածող, բայց չլինել այդ արժեքների կրող. այլ կերպ՝ կարելի է թվալ, բայց ոչ լինել: Համապատասխան գաղափարախոսության, օրենքների կամ մշակութային արժեքների ոչ թե **«թղթային սեփականաշնորհում»**, այլ՝ գիտակից յուրացում ու դրանց կյանքի կոչման ինքնավերարտադրվող համակարգի կամ մշակույթի ձևավորում: **«Օրենքները փոխելուց առաջ անհրաժեշտ է փոխել մարդկանց»**¹⁹, - գրում է Նժդեհը՝ վկայակոչելով Օ. Կոնտին:

- **ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ** հիմնահարցը Նժդեհը քննարկում է ինչպես քաղաքական իրողությունների, այնպես էլ բարոյագիտական մոտեցումների համատեքստում: Խնդրո առարկա հարցում շարունակելով հայ իրականության մեջ որոշակի ավանդույթ դարձած հակաճակատագրապաշտական մոտեցումները՝ նա չի ընդունում այն տեսակետը, որի համաձայն ազգերի, մարդկանց բախտի որոշման գործում որոշիչ դեր են խաղում բնակլիմայական պայմանները կամ արտաքին ուժերը: Արտաքին ուժերին ապավինող ժողովուրդը, համաձայն Նժդեհի, խուսափում է սեփական գործողությունների պատասխանատուն լինելուց, իր պարտություններն արդարացնում է իրենից դուրս գտնվող հանգամանքներով: Մինչդեռ ազգի ճակատագիրը իրենց պատասխանատու կամ անպատասխանատու գործունեությամբ «կերտում» են ազգի ներկայացուցիչները, այլ ոչ ինչ-որ այնկողմնային, խորհրդավոր ուժեր, որոնք *հանդիսատեսի կարգավիճակով նայում են իրենց իսկ մտահղացմամբ ստեղծված թատերական գործի բեմականացման փորձերին*: Այսինքն՝ ազգի ճակատագրի նկատմամբ անտարբերությունը, կրավորականությունն ու ներքին պատասխանատվության գիտակցման, փոփոխությունների իրականացման կամքի բացակայությունը կերտում և սերունդներին են ժառանգում ազգի՝ մեր կողմից ստեղծված ճակատագիրը, որը կարող է ողբերգական լինել, եթե սերունդները նաև ժառանգորդն են նախորդների անտարբերության, չեզոքության, երկպառակությունների, ներքին անազատության և այլ թերիների: Չմերժելով արտաքին ազատության կարևորությունը՝ Նժդեհը, այնուամենայնիվ, առանց ներքին, բարոյական ազատության վերջինս համարում էր ոչ կայուն: Կարելի է արտաքին ազատություն վայելել, սակայն մնալ որպես հոգևոր ստրուկ, քարշակել անազատության բեռը և տկարի հոգեբանության քայքայիչ ազդեցության թիրախ լինել, կարելի է ապրել նաև արտաքին անազատության մեջ, սակայն կրողը լինել ներքին ազատության ստեղծագործ ուժի: Այլ կերպ՝ **եթե ստրուկ ես, ապա անվերապահորեն չի կարելի պնդել, թե անազատ ես, կամ եթե ազատ ես, ապա աներկրա չի կարելի ասել, թե ստրուկ չես**: **«Ընթերցո՛ղ, - գրում է Նժդեհը, - ես տեսա հոգով ազատը ստրկության մեջ, և սիրեցի մարդը: Ես տեսա ստրուկին ազատության մեջ և գարշեցի մարդուց»**²⁰: **«Պետք է ազատվել և ոչ թե միայն ազատագրվել»**²¹, - մեկ այլ առիթով ավելացնում է Նժդեհը:

¹⁹ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, էջ 509:

²⁰ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 2, Եր., 2002, էջ 196-197:

²¹ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, էջ 109:

Այսինքն՝ կարելի է արտաքին ազատություն ձեռք բերել, սակայն վերջինս ինքնին չի կարող վկայել ներքին ազատության մասին: Հիրավի, եթե հարցը դիտարկենք թեկուզ մերօրյա հայ իրականության համատեքստում, ապա կարող ենք ասել, որ ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալուց հետո, Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից ի վեր, երբ ազատագրվեցինք արտաքին տիրապետության կրավորական թիրախի կարգավիճակից և արտահայտեցինք ինքնիշխանությամբ հանդես գալու կամք, այնուամենայնիվ չազատվեցինք այն բարդություններից, որոնք ձևավորվել էին կամ էլ զարգացել նաև ԽՍՀՄ-ի գոյության օրոք: **«Ճիշդ է միայն մի բան, - Նժդեհի տեսակետին միանգամայն համահունչ գրում է Հ. Ասատրյանը, - ա՛յն, որ քաղաքականօրեն մենք բացարձակապաշտ ենք, միայն նրա համար, որ գործելու, մարտնչելու տրամադրություն չունենք»²²:** Այո՛, արտաքնապես ազատագրվեցինք, սակայն ներքնապես դեռ չենք կարողանում ազատվել ստրուկի և սարսափի հոգեբանությունից, չենք կարողանում ազատվել մեր անկարողության և դիմացինի ամենակարողության թևաթափիչ գիտակցությունից, չենք կարողանում ազատվել մեր զարգացումը, առաջընթացը և հավաքական անվտանգությունն ընդմիշտ արևմտակենտրոն կամ ռուսակենտրոն փրկարար կողմնորոշումներով պայմանավորելու հոգեբանությունից: **«Քաղաքականությունն ընդհանրապես, - գրում է Նժդեհը, - սարսափում է մենակությունից, իսկ կողմնորոշումների քաղաքականությունն այլ բան չէ, եթե ոչ մենակության սարսափը»²³**

ՎՃՌԱԿԱՆ ՄԵՆԱԿ – Նժդեհը համոզված էր, որ մեր պատմության ընթացքում մենք բազմիցս ենք հասել հաջողության, երբ լինելով հավաքականորեն մենակ՝ հանդես ենք եկել վճռական մենակի հոգեբանությամբ: Անդրադառնալով Կարսի անկման պատճառներին՝ նա նշում է, որ մենք ունեինք բնական և արհեստական դիրքերի գերազանցություն, թվական առավելություն, ավելի լավ պարենավորում, սակայն պարտվեցինք, քանզի **«չունեինք վճռական մենակի հոգեբանություն, ինքնուրույն կերպով որևէ բան անելու հավատ»²⁴:** Նժդեհյան վճռական մենակն իրականության հրամայականների կրավորական թիրախը չէ, որը գարշելով տիրող անարդարությունից, բարոյագուրկ մթնոլորտից՝ փորձում է սեփական սփոփանքը գտնել իրականությունից փախուստով պայմանավորված ինքնակատարելագործման մեջ: Նա նաև հասարակական կամ միջազգային «ճգնափոր» չէ, որ իրականությանն ընդդիմանում է բացառապես իր բարոյական կամ առաքինի կերպարի մեջ ներամփոփ մնալով: **Վճռական մենակը ոչ թե կողմնորոշումների դաշտում է որոնում ինքնորոշման իր իրավունքը, այլ ինքնորոշվածության դիրքերից է սահմանում հնարավոր կողմնորոշումների իր համար ցանկալի տարբերակը: Նա իր «ոչ»-երի կամ «այո»-ների հեղինակն է և ոչ թե դիմացինի պարտադրած մտահղացումների կրավորական «համահեղինակը»:**

²² Հ. Ասատրյան, Հատընտիր, Եր., Ամարաս, 2004, էջ 21:

²³ Գ. Նժդեհ, Երկրեր, հ. 1, էջ 121:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 122:

- **ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ** փոխհարաբերության հարցում Նժդեհը հանդես է գալիս Մաքիավելիի հայացքների և մաքիավելիզմի քննադատության դիրքերից: Եթե Մաքիավելիի ուսմունքի շրջանակներում «Նպատակն արդարացնում է միջոցները» կարգախոսը ենթադրում էր միջոցների կիրառման խտրականություն կախված նպատակի բնույթից, իսկ մաքիավելիզմի և դրա քաղաքական դրսևորումների շրջանակներում (միթե՞ հայաստանյան քաղաքական իրականությունը վտանգված չէ մաքիավելիզմի «հաղթարշավի» ազդեցության ոլորտում հայտնվելուց) քաղաքական իրատեսության դիրքերից թույլատրելի էր համարվում միջոցների անխտրողական կիրառումը՝ անկախ նպատակի բնույթից, ապա Նժդեհի մոտ այս կարգախոսը գուրկ է գործառնական ակտիվության դաշտից: **«Ես, - գրում է Նժդեհը, - մերժում եմ այն բարոյագուրկ հասկացողությունը, թե հայրենիքի շահը սրբագործում է ամեն միջոց: Ստորությունը չի դադարում ստորություն լինելուց և՛ այն դեպքում, երբ այն կատարվում է անգամ հայրենիքի համար: ...Բարոյական տկարության ծնունդ է ամեն կարգի ստորություն: ...Ստորությամբ չեն պաշտպանում հայրենիքը»**²⁵ (ընդգ. իմն է - Ա. Ս.): Առանձնահատուկ կարևորություն տալով մարդկանց բարոյական կատարելագործման, մարդկայնացման հիմնախնդրին՝ Նժդեհը կարծում էր, որ հայրենասիրական առաքելությունը, ազգանվեր գործունեությունը ենթադրում է մարդկային առաքինությունների, բարոյական բարձր որակների առկայություն, սակայն հայրենիքի կամ ազգի համար դրական նշանակություն ունեցած գործողությունն անհրաժեշտաբար չի վկայում բարոյական կամ առաքինի լինելու մասին: Նժդեհի համար կարևոր էր ոչ միայն ազգի զարգացումը, պետության հզորացումը, այլև մարդկանց բարոյական նկարագրի պահպանումը: **«Միջոցների անխտրականությամբ շահած ամեն մի հաջողություն, - մեկ այլ տեղ գրում է Նժդեհը, - պղծում է, ապականում մարդկային բարոյական աշխարհը: Մարդկայնության առաջին քշնամին է անխտիրը»**²⁶ (ընդգ. իմն է - Ա. Ս.): Նժդեհը գտնում էր, որ իրական հայրենասիրությունն ու ազգանվեր ծառայությունը չեն կարող կյանքի կոչվել բարոյական թերիների հիմքի վրա, մարդկանց բարոյական նկարագրի հաշվին: Քաղաքականության և բարոյականության միջև սկզբունքորեն կամ տեսականորեն չկան հակասություններ, իսկ դրսևորվող հակասությունները հետևանք են մարդկային անկատարության ու եսապաշտական հակումների: Նժդեհը հանդես է գալիս քաղաքականության և բարոյականության «հաշտեցման» իդեալի դիրքերից, որի իրականացման հեռանկարը պետք է լինի «հավերժ» արդիական: Պետք է նաև հավելել, որ խնդրո առարկա հարցի լուծումը Նժդեհը չէր խորշի բանաձևել Ի. Կանտի հետևյալ արտահայտությամբ. **«Քաղաքականությունն ասում**

²⁵ Նույն տեղում, էջ 286:

²⁶ Նույն տեղում, 293:

է՝ «եղեր խորամանկամիտ, ինչպես օձերը», քարոյականությունը հավելում է (որպես սահմանափակող պայման)՝ «և մաքուր, ինչպես աղավնիները»»²⁷ (ընդգ. իմն է - Ա. Ս.):

- **ՊԱՏԵՐԱԶՄ** – Նժդեհի կարծիքով մարդկության պատմությունը ռազմական բախումների, ազգամիջյան հակամարտությունների, պատերազմների պատմություն է: Եվ քանի դեռ չեն փոխվել մարդու բնությունը և մարդկային փոխհարաբերությունների բնույթը՝ պատերազմը մնալու է հակասությունների լուծման միջոցներից մեկը: Իսկ մտածել, որ կարելի էխուսափել պատերազմներից՝ ատելով և քննադատելով պատերազմը՝ նշանակում է սխալ պատկերացում ունենալ դրա մասին: Իհարկե, հայ ժողովուրդը իր էությանը ռազմամուլ, պատերազմասեր չէ և ի բնե ունի արարելու, կառուցելու, ստեղծելու հատկություն: Սակայն որպեսզի կարողանա իր էությունը դրսևորի, հայը պետք է միշտ պատրաստ լինի պատերազմելու՝ հանուն իր ինքնապաշտպանության և մարդասիրական առաքելության իրականացման: *«Եղիր ուժեղ, - գրում է Նժդեհը, - էլի ուժեղ և միշտ ուժեղ: Ժողովուրդները վերջ ի վերջո տեր են մնում ոչ թե նրան՝ ինչ որ նրանց տրվում է, ինչ որ մուրում են, այլ միայն նրան՝ ինչի որ արժանի են, ինչ որ սեփական ուժերով կարողանում են ապահովել»:* Պետք է լինել այնքան ուժեղ, որ թշնամին չհանդգնի հարձակվել: *«Զգացնել տուր թշնամուդ, - գրում է Նժդեհը,- որ ամեն վայրկյան պատրաստ ես պատերազմելու, և նա կհրաժարվի զենքի ուժով քեզ անհանգստացնելու մտքից»:*

Համաձայն Նժդեհի՝ պետությունների ղեկավարներն առաջնորդվում են իրենց ազգային, պետական շահերով և տիրող անարդարությունների դեմ պայքարում են այն դեպքում, երբ պայքարը բխում է պետական շահից, այլ ոչ թե աշխարհը բարեփոխելու անհրաժեշտությունից: Հայ ժողովուրդը պիտի հասկանա այս ամենը, այլ ոչ թե անիծի աշխարհը: Նա պետք է հասկանա, որպեսզի կարողանա իր մեջ գտնել սեփական ճակատագիրը վարելու ուժը և իր փրկությունը չպայմանավորի այլ պետությունների մարդասիրական մղումների և արդար վերաբերմունքի գործոնով: Սա պետք է հասկանանք մենք, քանզի *«մեր սեփական տրամադրությունները դրել էինք եւրոպացու հոգու մէջ եւ ամենախոր կերպով հաւատացել, թէ բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդները նոյն զգացումներն ունին մէր հանդէպ, թէ բոլոր պատերազմները մղում են յանուն մեր փրկութեան»:* Այո՛, պետությունները կնքում են պայմանագրեր, ստորագրում են միջազգային իրավունքով սահմանված բազմաթիվ փաստաթղթեր, սակայն հիմնականում ոչ թե խաղաղության հաստատման, աշխարհի բարեփոխման, այլև սեփական պետության անվտանգությունն ու կենսական շահերը պահպանելու նպատակադրումով: Միջպետական պայմանագրերը ապրում են այնքան ժամանակ, որքան ապրում են նրանց ծնունդ տվող պայմանները: Հանուն խաղաղության չեն կնքում պայմանագրերը, այլ հանուն պետության օրվա կենսական շահերի: Պետությունները հաշվի են առնում միջազգային իրավունքը և հարգում իրենց ստորագրած պայմանագրերը, քանի դեռ շահում են գոյություն

²⁷ Է. Էսօ, Էսօ Է. Ի ծափնթեթնթո լծթծո լծթծոթ է լծթծոթեթ, «Օծեթնթծոթ լծ ծծեթ-լծծե թի լծծծծծծծծ», Կե.ծծծծծծծծ ծծծծծծծծ, լլ լծծծծծծծծ լծծծծծծծ, լ., ռ. 46-47.

ունեցող դրությունից. սակայն հենց որ մի ուրիշի թղթե բարեկամությունը իրենց ավելի շահավետ թվաց՝ նրանք թքում են պայմանագրերի վրա, լքում իրենց նախկին զինակիցներին և սպառնում աշխարհի խաղաղությանը: **«Այս է իրերի առարկայական դրությունը, - գրում է Նժդեհը, - այս է իրական աշխարհը և ոչ այն, որի սխալ և խաբուսիկ պատկերացումով օրորվել և օրորվում է մեր զգացմունքային ազգը»**²⁸: Սա պետք է հասկանանք, գիտակցենք, որպեսզի մեր փրկությունը «չաղերսենք» դրսից, արտաքին ուժերի բարյացակամությունից, որպեսզի **«միամտօրեն չպահանջենք, որ աշխարհը լինի այն, ինչպես, որ մենք ենք ուզում, այլ՝ ազգովին մենք դառնանք այն, ինչպիսին լինել դա՛ է թելադրում»**²⁹: Իսկ իրերի առարկայական դրությունը պահանջում է հոգեփոխում, տկարի, նվաստի, քաղաքական մուրացկանի ու լավկանի հոգեբանության հաղթահարում, և, որպես արդյունք, ուժեղի նկարագրի կերտում, վճռական մենակի որակների զարգացում: **«Մուրացկանություն և լավկանություն, - գրում է Նժդեհը, - մի ամբողջ ժամանակի հոգեբանություն, քաղաքական մեր միակ զենքը: Լավկանությունը, սակայն, ապացույց է հոգևոր տհասության կամ անարհիության: Մուրացկանությունը զգվելի է ընդհանրապես: Մուրացկանին օգնում են ոչ միայն կարեկցանքից դրդված, այլև հաճախ զգվանքից: Ավելի սարսափելի է քաղաքական մուրացկանությունը, քանի որ քաղաքականության մեջ կարեկցանք չկա, իսկ զգվանք՝ շատ քիչ»**³⁰: Այսօրինակ տեսակետ է արտահայտել նաև Հ. Ասատրյանը՝ գրելով. **«Հայը վարժվել է իր իրավունքը սպասել օտարների արդարամտությունից: Դրա համար էլ նա բարեկամներ չունի, որովհետև կանխավ մատնում է մուրալու իր տկարությունը»**³¹:

Ուժեղ լինել, ըստ Նժդեհի, չի նշանակում նվաճողական քաղաքականությամբ առաջնորդվել, ծավալապաշտական նկրտումներին գործնական արտահայտություն տալ, կարողանալ բռնություններ գործադրել և անպատիժ մնալ, «փայլել» դաժանություններով և հպարտանալ ստացված արդյունքից: **«Ուժեղը նա չէ՛, - գրում է Նժդեհը «11-րդ Կարմիր բանակի զորահրամանատարին՝ Բազվում» խորագրով նամակում, - որ ուտող բերաններ, երկոտանի մեքենաներ, թալանչիներ, կամ քնդանոթներ ու արճիճ շատ ունի, բայց սիրտ և հոգի չունի և սրբություններ չի ճանաչում: ...Ուժեղը նա չէ՛, որ հանում իր աննշան հաջողությունների, իր պյուռոսյան»**³² **հաղթությունների, դաշնակցում է անգա՛մ**

²⁸ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ.1, էջ 116:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 111:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 120:

³¹ Հ. Ասատրյան, Վերանորոգչական շարժում (Խորհրդածութիւններ), Եր., 2002, էջ 17:

³² Պյուռոսն Էպիդյան արքա էր (մ. թ. ա. 319-272), իին ժամանակների հայտնի զորահրամանատար, որը, նպատակ ունենալով ստեղծել հզոր տերություն, խառնվում է հռոմեացիների և հույների միջև պատերազմին: 280թ-ին տանելով իր առաջին հաղթանակը հռոմեական լեգիոնների նկատմամբ Հերակլեայի մոտ՝ Պյուռոսը մտահղանում է նոր արշավանք իրականացնել և 279թ-ին Աուսկուլայի մոտ ջախջախում է հռոմեացիներին: Սակայն այս երկրորդ պատերազմի արդյունքում Պյուռոսն այնքան զոհեր և մարդկային, նյութական ռեսուրսների կորուստ է ունենում, որ բացականչում է. «Ես մեկ նման հաղթանակ և ես կործանված եմ»: Իրականում, հաջորդ ճակատամարտի ժամանակ՝ 278թ-ին, Պյուռոսը գլխովին ջախջախվում է հռոմեացիների կողմից և իր զորքերի մնացորդի հետ փախչում է Էպիր: Այստեղից է առաջացել «պյուռոսյան հաղթանակ» արտահայտությունը, որն օգտագործվում է փոխաբերական իմաստով՝ նշանակելով պարտության հավասարազոր հաղթանակ, այսինքն՝ հաղթանակ, որը տրվում է ահռելի չափերի հասնող զոհերի և անդառնալի կորուստների գնով:

սատանայի հետ, որը լինելով Նապոլեոնի խեղանկարը, Մաքիավելլին է իսկական: ...Ուժեղը նա չէ՛, որի «հաղթությունները» ո՛չ ռազմական են, ո՛չ էլ բարոյական»³³:

Ժողովուրդներն իրենց ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպման ընթացքում բազմիցս ստիպված են լինում պատերազմելու, իսկ վերջիններս քանիցս ուղեկցվել են և ուղեկցվում են բազմաթիվ գազանություններով ու դաժանություններով: Ինքնապաշտպանությամբ թելադրված պատերազմների ժամանակ էլ Նժդեհը չի ընդունում անմարդկային դաժանությունների արդարացման ջանքերը, մի բան, որով գրեթե միշտ «փայլել» են հայ ժողովրդի թշնամիները: «Ըստ Շոպենհաուերի, - գրում է Նժդեհը, - մարդս ցավ է պատճառում ուրիշներին, իր սեփական ցավը մեղմացնելու համար: Այդ դեպքում՝ վայրագությունը մի տեսակ դարձան է իր սեփական ցավի դեմ: Թուրքական գազանությունն էլ պետք է բացատրել անհատ, քե հավաքական թուրքի հոգեկան տկարությամբ: Նաև՝ այդ տկարության նվաստացուցիչ գիտակցությամբ»³⁴ (ընդգ. իմն է - Ա. Ս.):

Մարդասիրական մոտեցում պետք է ցուցաբերել ոչ միայն խաղաղության պայմաններում, այլև պատերազմների ժամանակ: Ավելի՛ն, պատերազմների ժամանակ էլ ռազմարվեստի ներկայացուցիչները պետք է հանդես գան ասպետական կեցվածքով, հարգեն քաջության օրենքը, իրենց մեջ սպանեն իր կաշվի համար դողացող «անասունը»՝ վախը: «Մի՛, մի՛ սպանիր թշնամուդ անգամ, - գրում է Նժդեհը, - եթե կարելիութիւն կայ սպանելու նրա մարտունակութիւնը - կռիւր շարունակելու նրա ցանկութիւնը: Այլ կերպ վարուողը մարդասպան է հասարակ, եւ ոչ մարտիկ: ...Խնայի՛ր տկարներին, եթե թշնամիդ իսկ լինի: Յարգի՛ր քաջութեան օրէնքը – մնա՛ մարդ, մարդ մնա՛ քուրդ դէպքերում: Եւ, զա՛րկ միայն նրանց, որոնք կարող են պատասխանել զարկիդ»³⁵ (ընդգ. իմն է - Ա. Ս.):

Մարդասիրական ոգին չպետք է լքի մարդուն անգամ պատերազմի դաշտում, որտեղ թեպետ անխուսափելի են զոհերն ու վիրավորները, սակայն հնարավոր են նաև մարդկայնորեն վեհի, ասպետականի և մարդասիրականի դրսևորումները: «...Չկա աստվածորեն ավելի վսեմ և գեղեցիկ շարժում, - գրում է Նժդեհը, - քան մեր սրից ու գնդակից զարնված հակառակորդի վերքերը կապելը: Ինչպես չկա ավելի բարբարոս արարք, քան վիրավորներին նոր վերքեր հասցնելը»³⁶:

ԵՐՋԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹՅՈՒՆ – Հայ մտածողն անհատական երջանկության ճշմարիտ տարբերակը հասկանում էր ընդհանուր երջանկության կայացման գործում անհատականի զոհաբերման պատրաստականության ձևով: Անհատական երջանկությունն իր արդարացումը կարող է գտնել ընդհանուրի երջանկության համատեքստում: Անհատը, հաղթահարելով սեփական ես-ը, գերազանցելով ինքն իրեն և ինքնաճանաչողության ու

³³ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ.2, էջ 123-124:

³⁴ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, էջ 360:

³⁵ Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, էջ 286-287:

³⁶ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, էջ 106-107:

ներապրման ճանապարհով ապահովելով ազգի, ցեղի, մարդկության տառապանքի հետ իր իսկ ձուլումը, ի վերջո վերադառնում է իր ինքնահզորացմանը, ինքնահսկայացմանը, ինքնագիտակցմանը: Այս ես-ը ոչ թե անձնապաշտական, այլ մնայուն արժեքների ստեղծման ու պահպանման, իրականության բարեփոխման նպատակով կրկին ու կրկին իրեն հաղթահարող ես է:

Ընդհանուրի երջանկությանը սեփական ես-ի նվիրաբերումը Նժդեհը դիտում էր որպես ներդրում անհատների երջանկության կայացման հեռանկարային գործին: Այսինքն՝ ընդհանուրի երջանկությանը սեփական ես-ի նվիրումը ինքնանպատակ չէ, այն նպատակ ունի ընդհանուրի երջանկության մեջ տեսնել իրական մարդկանց, անհատների երջանկությունը, այլ ոչ սոսկ պարզ վերացարկում: **«Ընդհանուր բարիքը, - գրում է Նժդեհը, - դառնում է չարիք, երբ չի արտացոլում մասնավոր բարիքը»**³⁷ (ընդգ. իմն է - Ա. Ս.):

Ի տարբերություն Էպիկուրի և ի ընդհանրություն Սենեկայի ու Կանտի՝ Նժդեհը գտնում էր, որ *մարդ պետք է լինի առաքինի, սեփական կրքերն ու կարիքները առաջնորդող սկիզբ չդարձնի ոչ թե անձնական երջանկության հասնելու շարժառիթներից դրդված, երջանկությամբ «վարձատրված» լինելու նպատակադրումով, այլ այն պատճառով, որ դա՛ է թելադրում պարտքը, բարոյական օրենքն առ ի մարդկություն, առ ի ազգ, և առ ի անձնական կատարելություն*: Այսինքն՝ *լինել առաքինի ոչ թե հանուն երջանկության, այլ հանուն «մարդ» կոչման, հանուն երջանկության իրավունքի «նվաճման»*:

Եթե **«Սասունցի Դավիթ»** Էպոսի գլխավոր հերոսը՝ Դավիթը, մանուկ հասակում ոսկի վերցնելու ցանկության պատճառով հրեշտակի անմիջական միջամտությամբ այրում է իր մատը, հետո՝ լեզուն, ապա սա, համաձայն Նժդեհի մեկնաբանության, խորհրդանշել է հայի անընչասիրության, հականյութապաշտական կողմնորոշման կամ իդեալի՝ որպես բարոյական, առաքինի կեցվածքի պայմանի: Սա բնավ էլ չի նշանակում, որ հայ իրականության մեջ չկան նյութապաշտներ, սա նշանակում է, որ հայ իրականության մեջ չպետք է լինեն այդպիսիք, մարդիկ, որոնց հիմնական նպատակը և ակտիվության նախապայմանը բացառապես նյութական հարստության, անձնական կարիքների և կենսաբանական պահանջների բավարարման կենդանական մոլուցքն է: **«Կընկենե, - կարծես մեր օրերի համար գրում է Նժդեհը, - կպարտվեն, կմեռնեն ժողովուրդները, երբ կթունավորվեն անասնացող նյութապաշտությամբ, երբ նրանց մեծամասնությունը իր Աստվածը կդարձնի անձնական կաշին, երբ կժխտի այլասիրական ամեն տեսակի պարտականություն և վախով ու անվստահությամբ կնայի իր ապագային»**³⁸: Եթե հայկական Էպոսը բացահայտ կամ ոչ բացահայտ կերպով խորհրդանշում է հայի հականյութապաշտական իդեալը, ցույց է տալիս, թե ինչպիսին չպետք է լինի հայը, ապա Նժդեհի մոտ այս խորհրդանշը, կարելի է ասել,

³⁷ Նույն տեղում, էջ 511:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 319:

մասն մարդուն ուղղված պատգամ է՝ ապրելու հականյութապաշտական իդեալներով, ցույց է տալիս, թե ինչպիսի՞ն պետք է լինի մարդը կամ *«ի՞նչ աստղերով պետք է նա ապրի»*:

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԹԵ՞՞ «ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂՆԵՐ» - Նժդեհին իր ստեղծագործական ժառանգության մեջ մշակել է կատարյալ առաջնորդի մասին ուսմունք: Վերջինիս շրջանակներում Նժդեհին ինքնատիպ բանաձևումներով և լուծումներով ներկայացնում է առաջնորդի բնորոշումը, ներազգային կամ ներպետական կյանքում առաջնորդի կարևոր դերակատարությունը³⁹:

«Ամենաբարձր իրավունքը, - գրում է Նժդեհը, - որ կարող է ունենալ մի քաղաքացի - դա իր ծնող ժողովրդին առաջնորդելն է: Քչերին է տրվում այդ իրավունքը, և շատ քչերն են արդարացնում դա»⁴⁰: Առաջնորդը, համաձայն Նժդեհի, այն մարդն է, որն իր նմանությամբ ու կերպարով դիմակերտում է իր ժողովրդին: Ուստի, ամենաբարձր իրավունքը՝ սեփական ժողովրդին առաջնորդելը, պահանջում է այնպիսի որակների և բարոյականի առկայություն, որոնք հնարավորություն կտան նպաստել ժողովրդի հոգեվերանորոգմանը, նրա ինքնապաշտպանության ապահովմանը, ազգային ոգու ինքնադրսևորմանն ու պատմական «թռիչքին»: Իսկ այս ամենը պահանջում է, որ առաջնորդը լինի կրողն ու ուսուցիչը «ազգային բարոյականի», լինի ազգային ոգու արտահայտիչը: Հարկ է նշել, որ Նժդեհը չափազանց խստապահանջ է առաջնորդի հարցում: Շատերն են դրսևորում առաջնորդության հատկություններ և դրա համար պահանջվող որոշ առաքիլություններ, սակայն ճշմարիտ առաջնորդի կերպարին հավակնելու համար դրանք չի կարելի բավարար համարել: Ճշմարիտ առաջնորդ չի կարող լինել եսապաշտը, ընչասերը, հոգով փչացածը: Առաջնորդ լինելու համար բավական չէ մասն արտակարգ իմացականությունը: **«Քաջությունն էլ, - գրում է Նժդեհը, - որ բարձր հատկություն է զինվորի և քաղաքացու համար, բավական չէ մեկին ճշմարիտ առաջնորդ դարձնելու: Քի՞չ եսասերներ, ընչաքաղցներ կան, որ քաջ են»**⁴¹:

Ճակատագրական է առաջնորդների դերը ժողովուրդների, ազգերի կյանքում: Համաձայն Նժդեհի՝ եթե ժողովուրդների մեծությունը հաճախ վերջ է գտնում կատարյալ առաջնորդի մահվամբ, ապա, ավաղ, նրանց դժբախտությունը չի վերջանում ձախավեր առաջնորդի հետ: Խեղճ է այն ժողովուրդը, որի առաջնորդը ավելի փառասեր է, քան հանճարեղ, ժողովրդի համար անեծք է մասն առաջնորդի տգիտությունը, եսականությունը, նախանձը: **«Չի՛ եղել ավելի զարհուրելի թույն, - գրում է Նժդեհը, - քան վատ օրինակը առաջնորդի, որը միշտ էլ վարակիչ է: Ազդում է նրա ամեն մի խոսքը, շարժումները, ակնարկը: ...Եսակա՞ն է (իմա՝ առաջնորդը - Ա. Ս.)՝ անասնանում են նրա հետ առնչվողները: Ծո՞ւյլ է մտավորապես՝ հոգևոր հնավաճառներ են դառնում նրան շրջապատողները: Անհայրենապա՞շտ է՝**

³⁹ Այս մասին հիմնականում տես *«Յեղի ոգու շարժը»* (1932թ.), *«Էջեր իմ օրագրեն»* (1924թ.) աշխատություններում, *«Ժողովուրդ և առաջնորդ»* (1941թ.), *«Մենք ենք կամք»* (1939թ.) հոդվածներում:

⁴⁰ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, էջ 432:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 422:

հակահայրենիք հրեշներ են վխտում նրա շուրջը: Իսկ երբ անարի է՝ զգվելիորեն երկչոտ են դառնում նրա իշխանությունը վայելողները»⁴²:

Այն, որ ժողովուրդներն իրենց գոյության ընթացքում ունեցել են «առաջնորդներ», բնավ չի վկայում այն մասին, որ վերջիններս ճշմարիտ առաջնորդի կերպարի մարմնացումներ են: Նրանք, կարելի է ասել, առաջնորդ են միայն անվանական տեսակետից, միայն իրենց վերապահած կարգավիճակի տեսանկյունից, բայց ոչ՝ ըստ էության: **«Շատերը սպանեից, - գրում է Նժդեհը, - այլ բան չեն, քան մի գույգ ուսադիր, մի աստիճան, մի տիտղոս: ... Մեկը կարող է աստիճանով գորավար լինել, բայց ոչ՝ առաջնորդ: Մի ուրիշը, կրելով պարզ հարյուրապետի ուսադիրներ, կարող է կատարյալ առաջնորդ լինել»⁴³:** Այսպիսով, հարց է առաջանում. ո՞վ կարող է հավակնել իրական կամ ճշմարիտ առաջնորդի կոչման, ի՞նչ որակների կրող պետք է լինի նա: **«Ուժեղ իմացականություն, մեծ սիրտ և բոլորանվեր ծառայություն - ահա՛ նա** (իմա՝ կատարյալ առաջնորդը - Ա. Ս.): **Նրա մեջ եթե դեռ չի մեռել, ապա հոգևվարում է Ես-ը»⁴⁴,** - գրում է Նժդեհը: Վերջինս, համաձայն Նժդեհի, պարզատես է, վշտակիր, հերոս, որը հայտնվելով այս կամ այն միջավայրում՝ հոգեբանորեն փոխում է դա: **«Առաքյալի սիրտ, իմաստասերի գլուխ, ադամա՛նդ ճակատ, - գրում է Նժդեհը, - ահա՛ կատարյալ առաջնորդը»⁴⁵:** Կատարյալ առաջնորդը ազնվացնում է հոգիները, թևածում, գոտեպնդում, նրա շնորհիվ **«անկարելի համարվածը դառնում է դժվարին, դժվարինը՝ կարելի: Շքեղ երազները դառնում են նպատակ և երջանիկ իրականություն: Նրան հաջողվում է փոխել իր ժողովրդի հոգեբանությունը, ճակատագիրը, պատմությունը: Սահման չի դրված նրա սիրելու և զոհաբերելու կարողության»⁴⁶:** Նժդեհի համար առաջնորդը միաժամանակ նաև հերոս է, որը հավիտենաբժեք բաների առջև ոչինչ է համարում իր կյանքը, որի համար կյանքն արդարացում ունի, երբ դա ապրում է ոչ թե իբրև նպատակ, այլ իբրև մի սրբազան բանի ծառայեցնելու կամ զոհելու միջոց:

- ՅԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ – Նժդեհի ուսմունքը պատմության գիրկը «նետողները» հաճախ իրենց փաստարկների խարխուլ զինանոցը լրացնում են ցեղակրոն ուսմունքի և Նժդեհի դավանանքի ապաքրիստոնեական և «վայրենի» հեթանոսական բնույթի վերաբերյալ տեսակետներով: Տեսակետներ, որոնք ոչ միայն չեն համապատասխանում իրականությանը, այլև չզիտակցված «տուրք» են դավանանքի ազատությունը շեփորահարող տարաբնույթ և տարատեսակ աղանդավորական շարժումների ու կրոնական հարանվանությունների ապազգային և մարդատյաց գործունեության ակտիվացմանը: Քրիստոնեության և Քրիստոսի մասին Նժդեհի մտքերը բնավ էլ վկայություն չեն Նժդեհի

⁴² Նույն տեղում, էջ 164:

⁴³ Գ. Նժդեհ, Հավատամք, Եր., 1991, էջ 74-75:

⁴⁴ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, էջ 165:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 166:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 165:

քրիստոնեամերժ դիրքորոշումների: Իսկ հայոց հեթանոսական անցյալի, կրոնի լուսավոր էջերի նման հայոց փառաբանումները չէին նշանակում դարձ դեպի անցյալ, Քրիստոսի և քրիստոնեության անտեսում: **«...Նժդեհը, - արդարացիորեն նշում է Մ. Լալայանը, - չի հակադրում Վահագնին եւ Քրիստոսին, կամ՝ հայկականն ու քրիստոնեականը, այլ՝ դրանք խորքում տեսնում է համադրելի»⁴⁷:** Նժդեհն ընդգծված դրական վերաբերմունք է ունեցել քրիստոնեության հանդեպ, որ Նժդեհը ոչ թե շեմքից մերժում էր քրիստոնեությունը, այլ փորձում էր վերհանել դրա իրական բովանդակությունը, ոգին, վերաարժեքավորման և վերագնահատման ճանապարհով հասնել դրա ճշմարիտ հասկացմանը՝ հիմք ընդունելով Քրիստոսի կենսագործունեության բնորոշ գծերը, նրա արտահայտած բարոյականը: Նժդեհը քննադատել է մեռյալ ծիսակատարություններով զբաղվող եկեղեցին, սակայն չի հրաժարվում եկեղեցու անհրաժեշտությունից: Նա, իհարկե, ընդունում է այն տեսակետը, որ քրիստոնեության հետ կապված որոշ երևույթներ բացասական ներգործություն են ունեցել հայ իրականության մեջ, նպաստել են հայ ժողովրդի պայքարունակության թուլացմանը, պայմանավորել են ինքնապաշտպանության գործում ունեցած էական բացթողումները, խոչընդոտել են ինքնուրույնությամբ հանդես գալու կամքի արմատավորմանն ու արտահայտմանը: Ասվածը բացառություն չէ նաև քրիստոնեական սիրո դեպքում, որի սխալ հասկացման և դրա բացասական հետևանքների դեմ պայքարից անմասն չպետք է մնա հայ եկեղեցին: **«Դա (իմա՝ եկեղեցին - Ա. Ս.), - գրում է Նժդեհը, - վերագնահատումի պետք է ենթարկի քրիստոնեական սիրո իր սխալ ըմբռնումը, որպեսզի դադարի թուլությունը առաքինություն համարել և սպանել մեր ժողովուրդի կամքը: Սխալ է ըմբռնել դա քրիստոնեական սիրո խորհուրդը և դրա հետևանքով ամբողջ դարեր պատճառ դարձել մեր ժողովուրդի անօրինակ ողբերգության: Սխալվել, չարաչար սխալվել է մեր Եկեղեցին՝ «տնանկների» և «սնանկների» քարոյականություն քարոզելով: Սրանից հետո սիրո և զոհաբերության ընդունակ արի ժողովուրդի մասին պիտի խոսի, եթե ուզում է, որ քրիստոնեության հետքերը մնան Փոքր Ասիայում և Հայաստանում»⁴⁸:**

Հարկ է փաստել, որ ներկայացված նյութը բնավ էլ չի կարող սպառել Նժդեհի ստեղծագործական ժառանգության մեջ արտացոլված արդիական գաղափարների ու մոտեցումների ողջ հարստությունը: Սույն հոդվածում հեղինակը նման խնդիր չի էլ դրել՝ գիտակցելով դրա անհնարինությունը: Խնդրո առարկա հիմնահարցին առավել ամբողջական և սպառիչ պատասխանելը պահանջում է ինչպես Նժդեհի ուսմունքի բազմակողմանի վերլուծություն, այնպես էլ մերօրյա հայ իրականության թերիների հավուր պատշաճի իմացություն: Սակայն ներկա շարադրանքում հիմնահարցին այս կամ այն չափով տրված պատասխանը Նժդեհի ուսմունքի մարդասիրական և հայրենասիրական բովանդակության, դրանում

⁴⁷ Մ. Լալայան, Ցեղակրոն և տարրական շարժումներն ու Գարեգին Նժդեհի գործունեությունը, Եր., էջ 34:

⁴⁸ Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, էջ 125:

արտահայտություն ստացած գաղափարների ու մոտեցումների այժմեականության հիմնավոր ուրվագծման փորձ է:

19-20-րդ դարերի ֆրանսիացի մտածող Ա. Մորուան ժամանակին նշել է, որ ***կյանքի նպատակը ոչ թե անմահ փառք ձեռք բերելու, այլ դրա յուրաքանչյուր օրը փոքրիկ հավերժության վերածելու մեջ է:*** Այս խոսքերը, համոզված ենք, համահունչ են Նժդեհի անցած հասարակական-քաղաքական և ստեղծագործական ճանապարհին, քանզի քաղաքական և այլատիպ վայրիվերումներ տեսած հարազատ ժողովրդի համար նա ***գործեց որպես հավերժության «մարտիկ», իսկ փառքը ոչ թե Նժդեհի գործունեության տեսադաշտում էր, այլ այդ գործունեության ստվերը, որն անբաժան ուղեկցի պես հետևեց նրան:***